

ТРИ НЕВІДОМИХ УНІВЕРСАЛИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

«Від Богдана до Івана не було гетьмана». У цьому прислів'ї український народ дав високу позитивну оцінку цим вірним синам України, видатним державним діячам. Зокрема, Іван Мазепа 22 роки (1687–1709) обіймав посаду гетьмана, встановивши свого роду рекорд, бо тримати булаву в тяжку для України добу Руїни та її наслідків було дуже непросто. Природно, що за цей найдовший період гетьманату Мазепа його документальна спадщина була найбільшою. В Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України в часи державної незалежності здійснюється проект «Український дипломатарій XVI–XVIII ст.», який належить до числа пріоритних і передбачає, зокрема, публікацію документальної спадщини всіх гетьманів України. І на сьогодні в основному видані універсали гетьманів з XVI ст. по гетьманат Івана Скоропадського (універсали останнього, а також Данила Апостола підготовлені до друку і тільки брак фінансування не дає змоги їх видати). Завдяки зусиллям відомого історика Іван Бутича були опубліковані два томи універсалів Івана Мазепа (понад 870 документів) [1]. Це був справжній науковий подвиг, бо документи цього гетьмана майже не друкувалися через жорстоку цензуру царської і совєцької влади. Двотомник усе ж не був вичерпним і до того він не включав коло-сальний масив листів Мазепа. Однак потроху ця справа рухається, і, зокрема, нам вдалося збагатити цей комплекс понад 150 документами.

Цього разу наші кверенди – пошуки в Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі – ЦДІАУК) – дали деякий результат. Перший з універсалів (1688 р.) нам вдалося виявити у рукописному збірнику, який містить важливі документи гетьманів і полковників щодо збудування Успенської церкви в Новгороді-Сіверському. Це будівництво тяглося майже 150 років з середини XVII по XVIII ст. До речі, всупереч поширеній думці Успенська церква існувала ще в середині XVII ст., і видно вже тоді замість дерев'яного почав будуватись кам'яний храм. Уже сподвижник Богдана Хмельницького, ніжинський полковник Григорій Гуляницький у січні 1657 р. надав Успенському храму Путивльський перевіз на р. Десні в селі Пирогівці. Потім надання робили ніжинський полковник Василь Золотаренко (1663 р.), чернігівський полковник Дем'ян Многогрішний (1668 р.), стародубський полковник Петро Рославець (1673 р.), врешті гетьман Іван Мазепа, політику якого щодо Церкви продовжили Іван Скоропадський та Данило Апостол. Успенському храму Мазепа не тільки підтвердив Путивльський перевіз, але й надав млин у тому ж селі на р. Шостці. Універсал був адресований стародубському полковнику Тимофію Жоравці як першій особі в Стародубському полку (місто Новгород-Сіверський і однойменна сотня входили до його складу).

Другий універсал грудня 1704 р. адресувався в першу чергу чернігівському полковнику, вірогідно Юрію Затиркевичу, та любецькому сотнику Василю Полуницькому (сотникував у 1701–1708 рр. з перервами). Універсал стосувався слюсаря Олексія Лопати, жителя с. Кезі (суч. Ріпкинського району), який «потребен до двору нашого». Але історія мала своє продовження. Виник конфлікт між Лопатою та Полуницьким, і обидві сторони звинувачували одна одну. Полуницький, здається, був винний більше, оскільки оволодів землями Лопати і ще й писав про прихильність до себе Мазепиною старости Любеча: нібито коли Полуницький був у поході зі своєю сотнею у Польщі, то Лопата разом з козаком Чернігівського полку Богдановичем пограбували підданого сотника Миколу Позняка і віддали його в ув'язнення «немилостивому» Струтинському, «старості мазепинському любецькому». Конфлікт

не припинявся і в подальшому (вже при гетьмані Апостолі). Лопата продовжував виконувати обов'язки придворного слюсара, а бунчуковий товариш Полуницький, видно, відійшов від активної діяльності і проживав у своїй маєтності – с. Домашлині і мав ще три слободи: Бреч, Верхолісся й Тютюнницю (всі села суч. Корюківського району). Ще в 1723 р. генеральна військова канцелярія за скаргою Лопати звеліла провести судове слідство і поставити, якщо факти підтвердяться, крапку в цій справі. Полуницький «відзначився» не тільки в справі з Лопатою. Вкажемо на Івана Скоробогатого, який був дяком в церквах маєтності Полуницького і вивчив його сина грамоті, але той не заплатив йому і погрожував побити, що змусило Скоробогатого навіть тікати з села.

Цікавий і третій універсал до наказного переяславського полковника.

Урешті нам вдалося виявити серед матеріалів глухівської ратуші п'ять купчих 1681–1684 рр. У них ішлося про придбання гетьманом Іваном Самойловичем нерухомості, зокрема, млина під Глуховом на р. Єсмани. При цій купівлі 1681 р. свідком був й Іван Мазепа (його посада не згадана). У 1684 р. Мазепа вже як генеральний осавул купив млин на р. Клевень і хутір біля нього тощо. На наш погляд, купівля Мазепою нерухомості поблизу маєтностей гетьмана Івана Самойловича була не випадковою. Ці купчі дають також уявлення про склад міської верхівки тогочасного Глухова.

Таким чином, наведені джерела доповнюють документальну спадщину гетьмана Івана Мазепи і проливають трохи світла на його діяльність.

№ 1

1688, червня 22 (12). – Батурин. – Універсал гетьмана Івана Мазепи.

«Іван Мазепа, гетман, з Войском их царского пресвітлого величества Запорожским.

Ознаймуем сим ншим писанием пану полковникови стародубовскому и кому о том відати належит, иж як за прошлого антецессора ншого бывшего гетмана надано было, так и мы з побожности ншой зичачи, абы хвала Бжяя яко всюда, так и в церквях Новгородка Сіверского мила свое помножене, ствержаем и заховуем в дозорі старшины новгородской и ктиторов церкви тамошних перевоз Пироговский и млин в селі Пироговці на річці Шостці стоячий, один камень и валюши в собі маючий, якого то перевозу и млина и перед сим они старшина и ктитори на оздобу церковную заживали. Яко теди з перевозу доходы, так и з млина на оногo розміровие, опроч мелницкое, части, пожитки мают они, старшина и ктиторове, на подпору церквей Бжих через своїх вірних дозорцов спокійне до далшое ншое войсковое волі отбирати, в чом абы оним жаден з старшины и черны войсковое найменшое не важилься чинити перешкоды, міти хочем и приказуем.

Дан в Батурині 12 д. иуня року 1688.

В подленом подписано:

Звиш менований гетман рукою власною.

На перевоз Пироговский и на млин, в селі Пироговці на річці Шостці стоячий, один камен и валюши в собі маючий.

С подлинним читал канцелярист Григорий Юркевич.

Таковой подленний універсал ктитори церкви Успенской новгородской к собі взяли, а к сей копії по іх прошенію тоей же церкви презвитер Андрей Заруцкий рук приложил».

(ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. № 527. Арк. 14. Копія 30-х рр. XVIII ст.)

№ 2

1704, грудня 13(2). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Мазепи.

«Копія.

Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского гетман Иоанн Мазепа.

Пну полковникові тепер наказному, а впред и совершенному черніговскому, старшині полковой тамошной, а особливе п. сотникові любецкому і кому колвек о том відати надлежит, ознаймуем, иж мы Алексія Лопату, слюсара, жителя кезиовского, уваживши, же здається и потребен до двору нашого на діла слюсарним ремеслом споражаючися, берем его под нашу гетманскую оборону защищаючи, абы кромі двору

нашого ні до кого з старшини полкової сотенної і городовий не належал, а нікому крім нас не отдавал повинности и тяглости. Также в приключающихся справах у суду войскового енерального росправлялься, а не перед иным яким урядом, о якої волі нашої кожний з старшини полкової чернігівської, а особливе пн. сотник любецький, відаючи, аби ему, Лопаті, жадной не накладал посполитой тяглости и найменшого не міл интересу в справах и всяких подаючихся оказиях до него, пилно міти хочем и приказуем, поневаж он до двору нашого будучи тепер прилеглим, указание ему міет діла отбувати.

Дан в Батурині 3 д. декаврия року 1704.

У подленном подпис таков:

Звишменованный гетман рукою власною».

(ЦДІАУК. Ф. 51. Оп.3. № 99. Арк. 16. Тогочасна копія. Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано «місто печати»)

№ 3

1706, липня 12(1). – Батурин. – Універсал гетьмана Івана Мазепи.

«Его црского пресвітлого влчства Войск Запорозких гетман и кавалер Иоан Мазепа.

Пну полковнику переяславскому тепер наказному, а впред совершенному, з старшиною полковою, сотником, а особливе п. дозорці ншему каневскому, и комуколвек о том відати надежит, сим ншим писанием ознаймуем, иж превелебному в Бгу отцу игуменови мнастира Мгарского лубенского позволилисмо на ріці Дніпрі в Домонтові липу держати для переїзду братії мнастирской и инних річей, послаючихся до сел на том боку Дніпра, сотні Мошенской будучих. Тилко докладаем тоє, аби отц игумен не позволял тоєю липою прочан, отселя на тую сторону уходячих, перевозувати, его всего повинна тамошня старшина домонтовская постерігати.

Дан в Батурині июля 1 року 1706.

В подлинном таков подпис:

Звишменованный гетман, рукою власною».

(ЦДІАУК. Ф. 137. Оп.1. № 127. Арк. 75 зв.–76. Тогочасна копія. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати рейментарской». Запис копіїста перед текстом документа: «Івана Мазепи, гетмана, універсал, в котром позволяет липу в Домонтові держати для переїзду на тот бок»).

№4

1681, грудня 1 (листопада 21). – Глухів. – Випис з глухівських міських книг, який містить у собі купчу.

«Випис з книг глуховских.

Літа от нароженя сна Бжия первая тысяча шистсот осьмдесят первого мсця новеврия двадцят первого дня.

На вряді нашом перед нами Михайлом Миклашевским, асаулом полковим ніжинским, Савою Яковлевичом, атаманом городовим Мартином Василиевичом, войтом Марком Хоминичом и Иваном Афанасовичом, бурмистрами, тудеж при битности товариства войскового Есифа Мартиновича, хорунжого Андрея Росцини, есаула сотні Глуховской, Алексія Заруцкого, Стефана Висоцкого, Кондрата Гридяки, Котя Федоровича, Пархома Реви и иних многих зацних и значних людей немало било.

Персоналитер постановившися перед нами урожоний п. Василий Федорович, сотник на сей час глуховский, чинил нам звишъписанным особам свое оповідание и сознавал явне, ясне и доброволне в таковие слови, иж мовит, не будучи ні от кого примушоним з доброй волі моеї продаем млин, мні власному служачий, и в диспозиції своїй міючий вічистой нікому ні в чом не заведений и не пенний, стоячий под містом Глуховом, на той же к місту идучой греблі на реци Есмани, клітку и в той клітці о трох каменях мучних, яком з него приходячих пожитков уживал, так власне и продал ясневелможному его млсти пну Ивану Самойловичу, гетманови Войска его царського пресвітлого величества Запорожского, за суму певное личби полское монети доброе три тысячи золотих. Которую то суму всю сполна, рукама

моїма одлічивши, отобралем и юж яком при доброволном сознанию описал тот млин так власне и продавши в моц в посессию и вічне владіние самому ясневелможному его млсти пну Ивану Самойловичу, гетманови Войск Запорозких, велможной пней малжонци, так теж вельможним их млстей потомком, вручаю, же иж волно, як хотя оним млином на свой пожиток оборочаючи, диспонуват тепер и на потомние часи. А я, юж предреченний Василий Федорович, малженка моя, потомки же и приятелі, близкие и далекие, и ніхто инший вічисте права свого вирекаемся и в том проданю млиновом, яком з доброй волі продал, не повинен жадною мірою интересоватис и ніякою найменшою бити перешкодою под [о]бовязком и варунком правним шест тысяч золотих. Которая продажа и купля при вишей виражених особах учинилас, при которых и сей вікуистий запис ясневелможному его млсти пну Ивану Самойловичу, гетманови Войск его царского пресвітлого величества Запорозского, активован до книг, с которых потребующей сторони екстракт виняти и с подписом рук нижей подписанных поданных.

В Глухові року и дня звищъписанного

Сия звищпомянутая млиновая купля при битности столника и полковника Максима Леонтиевича Лупандина их млстей Сави Прокоповича, писаря енерального, Костантия Голуба, бунчужного енерального, Михайла Вуяхевича, Иоана Мазепи, Ивана Ломиковского».

(ЦДІАК. Ф. 1523. Оп. 1. № 1. Арк. 2 зв.–3. Тогочасна копія)

№ 5

1684, жовтня 30 (20). – Глухів. – Випис з глухівських міських книг, який містить у собі купчу.

«Въпис з книг глуховских.

Літа от нарождения сна Бжия тысяча шистсот вісімдесят четвертого місяця октоврия двадцятого дня.

За відомостю его млсти пна Михаила Миклашевского, асаула енерального Войска их царского пресвітлого величества Запорозского.

Пред нами Алексіем Михайловичом Турянским, сотником наказним глуховским, Савою Яковлевичом, атаманом городовим Мартином Василевичом, войтом Яремою Михайловичом, Демяном Соляником, бурмистрами, при битности Федора, атамана веригинского, Андрея Росчини, Василя Вилчика и многих у судовом дворі немало било.

Персоналитер постановивши ся перед нами урожоний Матвій Захаревич з отцем своїм постарілим Захарием Костянтиновичом, козаки и обиватели глуховские, сознавали явне, ясне и доброволне в таковие слова, иж, мовят з доброй волі нашої, ані от кого не будучи примушоние, міючи нам греблю през ншу власную працю и кошт вложений и уфундованую, лежачую на реци Клевени против села Куперовий з одной стороны, з другой до московского берега прилеглою, против Локтя (любо тепер спустілую) и на той греблі клітка млиновая и ступная со всіми ставидлами, якосмо заживали и владіли, к тому млину и греблі хуторецъ и сіножат к ставу прилеглий, все тое так и продали шляхетне урожоному его млсти пну Иоану Мазепі, асаулови Войска их прского пресвітлого величества Запорозского енеральному, за суму певную личби полской монети доброе золотих чотириста. Которую суму всю сполна до рук наших принявши, в моц, в посессию и вічне владіние тую греблю со всіми пожитками вручаем, аж волно як хотя самому его млсти, пну Мазепі, самой паней и потомкам их млстей владіючи, диспонуват тепер и на потомние часи. А ми, юж предречение Матвій Захаревич, отц мой Захарий Костантиевич, малжонки нши, потомком, приятелі близкие и далекие, и ніхто инший не повини до тоей греблі, млинов, хуторца, сіножати жадного уступу міти, вичисте права свого вирекаемся под обовязком и варунком правним тысячу золотих и для такой причини для умоцованя викуистого сознатя в продажи по прошению нашему до книг глуховских записалисмо.

В ратушу року и дня звищписаного».

(ЦДІАК. Ф. 1523. Оп. 1. № 1. Арк. 5–5зв. Тогочасна копія)

DOI: 10.5281/zenodo.3253807